

ТЕМА 5. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

1. Поняття та система обставин, що виключають злочинність діяння за законодавством Англії.

2. Поняття та система обставин, що виключають злочинність діяння за законодавством США.

3. Поняття та система обставин, що виключають злочинність діяння за законодавством Франції.

4. Поняття та система обставин, що виключають злочинність діяння за законодавством ФРН.

1. Що стосується англійського права, то згідно Закону про дітей та підлітків дитина, яка **не досягла 10-річного віку**, не може бути визнана винною у вчиненні злочину. Така мінімальна вікова межа для притягнення особи до кримінальної відповідальності була встановлена відповідно до змін, внесених Законом про дітей та підлітків; до того часу вік кримінальної відповідальності становив *8 років*.

Згідно з англійським кримінальним правом особа також **має право на захист від кримінального переслідування**, якщо вона діяла: *в стані неосудності, автоматизму, інтоксикації чи помилки; або в умовах самооборони, необхідності запобігання вчиненню іншого злочину, необхідності захисту майна чи крайньої необхідності; або під впливом загроз, інших обставин чи примушування з боку одного із подружжя; або на виконання наказу.*

Як впливає зі сказаного, одним її критеріїв визнання фізичної особи суб'єктом злочину є **її осудність**. Щоправда, визначення цього поняття не міститься ані в загальному, ані в статутному праві. Оскільки осудність протиставляється неосудному стану, уявлення про неї безпосередньо впливає з **поняття неосудності**, яке було вироблено судовою практикою ще в середині XIX ст. у справі Макнатена й застосовується до цього часу.

Відповідно до обставин зазначеної справи 20 січня 1843 р. Деніел Макнатен вистрелив у Едварда Драммонда, котрий через декілька днів помер від отриманих поранень. Макнатена було визнано невинуватим у злочині, оскільки, як було встановлено, у момент вчинення вказаних дій він перебував у неосудному стані. У рішенні Палати Лордів із приводу цієї справи були сформульовані вихідні положення щодо правового визначення осудності, відомі як «Правила Макнатена»: Кожна особа презюмується осудною й достатньо розумною для того, щоб відповідала за вчинені нею злочини, якщо

не буде доведено інше; для звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі її неосудності має бути доведено, що в момент вчинення діяння вона страждала на такий розлад свідомості, викликаному хворобливим розумовим станом, за якого не розуміла природи й сутності вчинюваних нею дій, а якщо й розуміла, то не усвідомлювала, що вони є протиправними.

Таким чином у контексті Правил Макнатена для визнання особи неосудною під час вчинення діяння вплив хвороби на її свідомість має бути таким, за якого вона не здатна розуміти природи і якості своїх діянь, а якщо й здатна, то не усвідомлює їх протиправності. Отже, можна зробити висновок, що *кримінально-правова осудність* в англійському праві становить собою такий психічний стан особи, за якого вона розуміє природу та властивість вчинюваного нею діяння, а також усвідомлює його протиправність.

Від кримінально-правової неосудності слід відрізнити *автоматизм*. Якщо неосудний стан виникає внаслідок хвороби, тобто внутрішніх процесів організму, то автоматизм становить собою несвідому, мимовільну поведінку, викликану певним зовнішнім чинником; дію, яка виконується м'язами поза контролем розуму, наприклад, спазм чи рефлекторний рух, або дію, яка виконується особою несвідомо, як, наприклад, внаслідок струсу головного мозку.

Від автоматизму, до якого особа сама себе довела, слід відрізнити *інтоксикацію*, тобто стан, викликаний вживанням алкоголю або наркотиків. В англійській судовій практиці вирізняють стан *інтоксикації*, до якого особа сама себе довела, і *мимовільну інтоксикацію*. У справах про злочини, *mens rea* яких характеризується лише наміром, стан алкогольного або наркотичного сп'яніння може виключати наявність відповідного наміру при вчиненні діяння і, виходячи з цього, бути підставою для звільнення від кримінального переслідування. Мимовільна інтоксикація має місце у випадку примусового приведення особи, тобто проти її волі або з ігноруванням її волі, до стану алкогольного або наркотичного сп'яніння. Особа, котра, перебуваючи в такому стані, вчинила діяння, яке містить ознаки злочину, має право розраховувати на звільнення від кримінальної відповідальності на підставі інтоксикації, якщо в той момент внаслідок впливу алкоголю або наркотичного засобу вона не могла керувати своєю поведінкою.

Ще однією підставою для захисту від кримінального переслідування є *помилка* під якою розуміється неправильна оцінка особою певних ознак або юридичної природи вчинюваного нею діяння, обумовлена об'єктивно існуючими обставинами, за яких вона не могла сформулювати правильне уявлення про них. В англійській кримінально-правовій доктрині й судовій практиці розрізняють такі види помилок: помилка стосовно *ознаки*, яка

утворює *actus reus*; помилка щодо підстави захисту під кримінального переслідування; помилка в праві.

Перший вид має місце у випадку, коли особа перебуває в стані добросовісної омани щодо дійсних ознак вчинюваного діяння, наприклад, знищує чуже майно, чесно вважаючи, що воно є її власністю. За таких умов особа не буде нести кримінальної відповідальності. Разом із тим помилка щодо ознаки, яка утворює *actus reus*, не завжди виключає злочинність діяння – вона є підставою для звільнення особи від кримінального переслідування лише за вчинення того злочину, стосовного ознак якого вона добросовісно помилялася.

Помилка щодо підстави захисту від кримінального переслідування має місце у випадку, коли особа чесно переконана, що діє за обставин, які виключають злочинність її діяння, хоча насправді це не так. Наприклад, особа, вважаючи, що діє в стані самооборони, позбавляє іншу особу життя. Цей вид помилки не може бути підставою для звільнення від кримінальної відповідальності, коли особа через якісь суб'єктивні чинники упевнена в правомірності своїх дій. Так, вина особи не виключається у випадку, якщо, скажімо, у момент вчинення вбивства вона помилково вважала через стан алкогольного сп'яніння, до якого сама себе довела, що діє в умовах самооборони.

Помилкою в праві характеризуються випадки неправильного розуміння юридичної природи вчинюваного діяння. Наприклад, особа добросовісно вважає, що вчинює цивільно-правовий делікт, а насправді її діяння підпадає під ознаки злочину; або вчинює діяння, не знаючи, що воно є кримінально-караним. У першому випадку діяння кваліфікується відповідно до добросовісного уявлення особи про нього; у другому – діє правило, згідно з яким незнання особою закону не є підставою для звільнення її від відповідальності.

За загальним правилом особа не підлягає кримінальному переслідуванню за діяння, яке підпадає під ознаки злочину, але було вчинено в *стані самооборони*.

Від кримінально-правової самооборони слід відрізнити *вчинення злочину під загрозою застосування насильства*. Якщо перша може мати місце лише в умовах реального посягання на життя чи здоров'я обвинуваченого або осіб, за яких він є відповідальним, й не може характеризувати його дії після припинені їм посягання, то при примушуванні під загрозою насильства особа вчинює певні протиправні дії із метою уникнути посягань на неї чи інших осіб у *майбутньому*. Особа, яка діє під впливом примушування, має певний, іноді зовсім незначний проміжок часу,

коли вона має вирішити, чи виконувати те, що від неї вимагають, для усунення загрози. Важливою умовою для наявності розглядуваної підстави є *реальність загрози*. Загроза має бути такою, що нейтралізує волю особи під час вчинення нею злочинного діяння. Виходячи з цього, особа, котра продовжує протиправні дії після припинення загрози, не може посилатися на примушування як підставу для захисту від кримінального переслідування. Розглядувана підстава буде відсутня й у випадку, якщо можливість застосування до особи насильства в майбутньому є настільки віддаленою, що не може суттєво впливати на її волю, або якщо обвинувачений вчинив протиправні дії не через наявний примус, а лише через бажання скоріше відвернути від себе загрозу.

Якщо примушування під загрозою насильства має місце у випадку, коли обвинуваченого хтось спонукає вчинити діяння, яке за відсутності цієї обставини є злочином, то на ***тиск обставин як захист від кримінального переслідування*** посилаються тоді, коли обвинуваченого ніхто не примушує вчинити злочин, але він усе ж таки його вчиняє з метою уникнути небезпеки, обумовленої поведінкою інших людей або іншими обставинами, такими як сили природи.

Ще однією підставою для захисту від кримінального переслідування, яка характеризується пригніченням волі обвинуваченого, є ***примушування в шлюбі***. Відповідно до Закону про кримінальну юстицію в разі обвинувачення дружини у вчиненні будь-якого злочину, окрім державної зради й вбивства, вона може розраховувати на захист від кримінального переслідування у разі встановлення, що її поведінка була обумовлена присутністю чоловіка або примушуванням із його боку. На відміну від примушування під загрозою насильства примушування в шлюбі може діставати вияв не лише у фізичному насильстві чи загрозі його застосування, але й у моральному тиску на жінку.

Від того чи іншого різновиду кримінально-правового примушування слід відрізнити ***наказ вищестоящої інстанції***. Протиправне діяння, вчинене на виконання такого наказу, само по собі не утворює захист від кримінального переслідування, оскільки за загальним правилом ніхто не повинен виконувати явно незаконний наказ. Із іншого боку, якщо особа не усвідомлювала злочинності виконуваного наказу, вона може посилатися на помилку як підставу для захисту.

2. В американській кримінально-правовій літературі обставини, що виключають кримінальне переслідування за діяння, яке має ознаки злочину, поділяються на ***вибачаючі*** та ***виправдовуючі***.

За наявності *перших* вважається, що хоча обвинувачений і вчинив злочин, його не може бути засуджено й покарано через наявність у нього певних індивідуальних особливостей або виключних обставин. До таких обставин, як правило, відносять: *недосягнення віку кримінальної відповідальності, неосудність, примушування*.

Виходячи зі ст. 4.10 МКК США особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо на момент вчинення посягання вона ***не досягла 16 років, а в деяких випадках і 17 років***. Мінімальний вік кримінальної відповідальності законодавчо закріплений у багатьох юрисдикціях і відзначається різноманітністю.

Так, відповідно до КК Каліфорнії особа, яка не досягла 14-річного віку, вважається нездатною вчинити злочин, за винятком випадків, коли буде доведено, що на момент вчинення злочину вона усвідомлювала його протиправність. У КК штату Нью-Йорк загальний вік кримінальної відповідальності встановлено на рівні 16 років, але за деякі визначені види злочинів (вбивство, викрадення людини, статеві злочини та деякі інші) особа може притягатися до кримінальної відповідальності, починаючи з 13-річного віку. У кримінальному законодавстві деяких штатів мінімальний вік кримінальної відповідальності або взагалі невизначений, наприклад, у штатах Аляска, Флоріда, Айова, Мен, або закріплено, як, наприклад, у КК Алабами, що особа не може переслідуватися в кримінальному порядку як доросла, якщо на момент вчинення злочину вона не досягла 14 років. В Орегоні цей вік дорівнює 12 рокам.

У тих випадках, коли вік кримінальної відповідальності законодавчо не закріплений, або в статутному праві не врегульовані певні питання, пов'язані зі звільненням від кримінальної відповідальності особи через її молодий вік, застосовуються положення загального права. За американським загальним правом особа може притягатися до кримінальної відповідальності, починаючи з 7 років. Вважається, щодо цього віку особа через свою розумову незрілість не може сформулювати *mens rea*.

На федеральному рівні та в переважній більшості штатів ***стан неосудності*** під час вчинення діяння, яке має ознаки злочину, законодавчо визнається захистом від кримінального переслідування. Щоправда, рідке застосування цієї підстави на практиці обумовлено труднощами встановлення наявності в обвинуваченої особи такого стану. За Розділом 18 ФЗЗ та КК деяких штатів (Алабами, Флоріди, Айови, Вашингтону) особа вважається ***неосудною***, якщо під час вчинення діяння, яке містить, ознаки злочину, вона через психічну хворобу або дефект розуму не усвідомлювали його природи та якості або протиправності. Окрім зазначених обставин, деякі юрисдикції визнають особу неосудною, якщо вона діяла під впливом непереборної сили.

Водночас у деяких штатах, серед яких Монтана, Айдахо, Юта, неосудність узагалі не визнається підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності та покарання.

Посилання на ***примушування*** як підставу для захисту від кримінального переслідування допускається в тих випадках, коли особа, котра не мала наміру

вчинити злочин, була вимушена його вчинити проти власної волі, оскільки небезпідставно вважала, що інша особа загрожує їй (або її близьким родичам) неминучим спричиненням смерті або тяжкої шкоди здоров'ю, і немає жодного іншого способу відвернути таку загрозу. Виходячи з цього, умовами допустимості застосування цієї підстави для звільнення під кримінальної відповідальності є такі:

- наявність загрози застосування до особи або її близьких родичів фізичного насильства у разі, якщо вона не вчинить певний злочин;
- сприйняття особою, яка погоджується на вчинення злочину, цієї загрози як реальної;
- неможливість особи протистояти ній загрозі в будь-який інший спосіб, ніж вчинити злочинне діяння, до якого її примушують;
- вчинення особою такого діяння проти її волі.

Поряд із вибачаючими вирізняють так звані **частково вибачаючі обставини**, які за певних умов можуть лише пом'якшувати відповідальність особи. До них належать *інтоксикація* та *помилка*.

Під **інтоксикацією** розуміється певний розлад фізичного та психічного здоров'я особи внаслідок споживання нею алкоголю, наркотиків або інших подібних за своїми властивостями речовин. Вона може бути *добровільною* та *мимовільною*.

Вважається, що *добровільна інтоксикація не є підставою для звільнення особи від кримінального переслідування за вчинений злочин*, але такий стан може свідчити про наявність в особі під час вчинення нею злочинного діяння *mens rea* у формі необережності або необачності й, таким чином, слугувати *пом'якшуючою обставиною*. Так, стан алкогольного сп'яніння при спричиненні смерті іншій людині може свідчити про відсутність в особі мети або завідомості щодо злочинного результату, але бути достатнім для притягнення такої особи до кримінальної відповідальності за необережне вбивство.

Питання, щодо того, чи має особа право на звільнення від кримінального переслідування, якщо вона вчинила злочин у стані *мимовільної інтоксикації*, в американському законодавстві майже не врегульовано. Певні рекомендації щодо цього містить МКК США, у якому закріплено, що сп'яніння, яке: а) не викликане самим діячем або б) є патологічним, становить собою позитивну підставу для захисту, якщо через таке сп'яніння особа мри вчиненні діяння не мала суттєвої здатності оцінити його протиправність або узгодити свою поведінку і вимогами закону.

Виправдувальними є обставини, за яких діяння особи, яке б в іншій ситуації утворювало б злочин, визнається морально справедливим. Серед них,

як правило, вирізняють обставини *необхідності й виконання інструкцій працівника правоохоронного органу або представника влади*.

Необхідність має місце у випадку, коли, перебуваючи в екстремальній ситуації, особа вимушена цілеспрямовано спричинити певну шкоду з метою запобігти більш серйозним негативним наслідкам. Такі обставини усувають злочинність діяння й утворюють підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності лише за таких умов:

- повинна бути наявною безпосередня загроза життю чи здоров'ю особи чи осіб або загроза власності;
- така загроза не була створена обвинуваченим;
- обвинувачений добросовісно вважає загрозу реальною;
- у ситуації, що склалася, не було жодного іншого варіанту поведінки, аніж вчинити діяння, яке формально підпадає під ознаки злочину;
- діяння обвинуваченого було спрямовано на запобігання більшої шкоди, або, інакше кажучи, він повинен був "обрати менше зло";
- закон не забороняє таку поведінку в ситуації, що склалася.

Стосовно останнього зазначимо, що в кримінальному законодавстві багатьох штатів, наприклад, Алабами, Монтани, Нью-Йорку, міститься пряма вказівка на те, що поведінкою в стані необхідності не може виправдовуватися фізичне насильство щодо працівника правоохоронного органу, який здійснює затримання злочинця або запобігає його втечі.

Специфічною підставою для захисту від кримінального переслідування є **виконання інструкцій працівника правоохоронного органу або представника влади**, яка має місце тоді, коли особа мимоволі або під впливом певних обіцянок, спонукань, умовлянь була втягнута представником влади або правоохоронного органу із метою отримати певні докази проти неї для цілей кримінального провадження у вчинення злочину. Умовами допустимості посилання на цю підставу для захисту є такі:

- джерелом ідеї злочинної поведінки є працівник правоохоронного органу або особа, яка з ним співпрацює;
- з їх боку були вжиті певні активні заходи, спрямовані на спонукання особи вчинити злочинне діяння;

• особа, втягнута в вчинення злочину, не мала наміру його вчинити. Розглядувана підстава не є абсолютним захистом від кримінального переслідування й у деяких випадках може лише пом'якшувати відповідальність.

3. У Розділі II Глави II Книги I КК Франції закріплений вичерпний перелік обставин, які виключають або пом'якшують кримінальну

відповідальність: *неосудність або обмежена осудність; примушування; помилка в праві; вчинення діянь, дозволених або передбачених законом або підзаконним нормативно-правовим актом; виконання наказу; самооборона або захист інших осіб; необхідність; нездатність неповнолітнього усвідомлювати свої діяння.*

У кримінальному законодавстві Франції поняття **неосудності** безпосередньо не визначається, а наводяться лише певні її критерії, наявність яких виключає винність особи. Згідно зі ст. 122-1 КК Франції не підлягає кримінальній відповідальності особа, *яка у момент вчинення діяння страждала на таке психічне або нервово-психічне захворювання, яке позбавило його можливості усвідомлювати характер своїх дій або контролювати їх.*

Па відміну від неосудності, **обмежена осудність** лише пом'якшує відповідальність особи. Виходячи зі ст. 122-1 КК Франції, розглядуваний стан характеризується тим, що в момент вчинення діяння, яке підпадає під ознаки кримінально-караного, особа страждала на такий психічний або нервово-психічний розлад здоров'я (медичний критерій), який знизив, чи обмежив її здатність усвідомлювати характер своїх дій або контролювати їх (психологічний критерій).

Згідно зі ст. 122-2 КК Франції **примус** є підставою для звільнення особи від кримінальної відповідальності у випадку, коли ця особа діяла під впливом сили або примусу, яким вона не могла протистояти.

Виходячи зі ст. 122-3 КК Франції, особа не підлягає кримінальній відповідальності за діяння, яке підпадає під ознаки будь-якого кримінального правопорушення, якщо вона **вважала свою поведінку законною через помилку в праві**, якої вона не могла уникнути. Помилятися стосовно правомірності своєї поведінки згідно КК Франції, особа може лише у випадках: 1) якщо вона володіє помилковою інформацією, наданою адміністративним органом влади до вчинення діяння; або 2) якщо нормативний акт, який передбачає злочинність діяння, не був опублікований.

Згідно зі ст. 122-4 КК Франції особа має звільнитися від кримінальної відповідальності **за поведінку, дозволена або передбачена законом**. У цьому випадку мова йде не про колізію між нормою закону (підзаконного акту) та кримінально-правовими нормами, а про можливість законно здійснювати суспільно корисну діяльність, пов'язану з ризиком. *Наприклад, долаючи опір при затриманні озброєного підозрюваного, застосування до нього фізичної сили працівниками правоохоронних органів вважатиметься правомірною поведінкою, оскільки в такій ситуації закон дозволяє застосування такої сили.*

Зазначена стаття закріплює й таку підставу звільнення від кримінальної відповідальності, як **виконання законного наказу органу влади**.

У ст.ст. 122-5- 122-7 КК Франції закріплені підстави звільнення від кримінальної відповідальності, які виникають зі **стану необхідності**. Останнім охоплюються випадки *самооборони* (ст.ст. 122-5, 122-6 КК), *захисту іншої особи* (ст. 122-5 КК) та *необхідності запобігання небезпеки* (ст. 122-7 КК).

Ще однією підставою звільнення від кримінальної відповідальності і **нездатність неповнолітнього усвідомлювати свою поведінку**. Із приводу цього в ст. 122-8 КК Франції зазначено, що неповнолітній, здатний усвідомлювати свої діяння, несе кримінальну відповідальність за злочини, проступки та порушення, у яких його було визнано винним, і підлягає застосуванню до нього захисних, допоміжних, наглядових та виховних заходів у порядку, передбаченому спеціальним законодавством. В останньому також визначаються заходи виховного впливу, які можуть призначатися неповнолітнім віком 10-18 років, а також покарання для неповнолітніх 13-18 років, ураховуючи знижену відповідальність таких осіб через їх малолітній вік.

4. Правовому регулюванню даного інституту присвячена гл. 4 розд. II Загальної частини КК (§ 32-35).

У німецькій кримінально-правовій доктрині **необхідна оборона** розуміється як підстава, що виключає відповідальність. У § 32, абз. 1 встановлено: "Хто здійснює діяння, перебуваючи в стані необхідної оборони, діє не протиправно". Поняття необхідної оборони закріплено в § 32, абз. 2: "Необхідна оборона є захист, яка потрібна для того, щоб відобразити наявне протиправне напад на себе або кого-небудь іншого".

Стан необхідної оборони характеризується наявністю двох груп умов, перша з яких відноситься до посягання, а друга – до захисту від даного посягання:

1) умови, пов'язані з посяганням:

- під посяганням розуміється така дія людини, яка ставить під загрозу порушення інтересів, що захищаються правом, або порушує їх. У німецькій кримінально-правовій доктрині висловлюється точка зору, що посяганням може бути визнана і бездіяльність особи, яка зобов'язана надавати втручання;
- посягання повинно бути направлено на охоронювані правові інтереси (наприклад, життя людини, її свободу, власність, права і свободи особистості і т.д.). До них відносяться не тільки ті правові блага, які

охороняються у кримінально-правовому порядку, а й всі правові відносини і стани взагалі;

- посягання повинно бути наявним, тобто коли посягання вже безпосередньо почалося і ще не закінчилося або існує реальна загроза такого посягання, хоча воно ще не почалося;

- посягання повинно бути протиправним.

2) умови, які стосуються захисту:

- захист повинен полягати в заподіянні шкоди тому, хто посягає;
- захист повинен бути спрямований на припинення посягання, якщо воно вже почалося, або на його запобігання, якщо існує реальна загроза такого посягання;

- захист повинен відповідати виду і тяжкості посягання.

У німецькій кримінально-правовій доктрині виділяються такі ознаки захисту, як придатність і необхідність. *Придатним є захист*, що є засобом для припинення посягання, причому без загрози своїм інтересам. *Захист відповідає ознакою необхідності* в тому випадку, якщо він являє собою саме «заощадливий» засіб для захисту від посягання.

КК не розкриває поняття перевищення меж необхідної оборони, відносячи рішення цього питання до компетенції суду при розгляді кожної конкретної кримінальної справи.

Регулювання інституту *крайньої необхідності* має свою специфіку. У ньому містяться дві різні норми:

1) крайня необхідність при відсутності протиправності (правомірна крайня необхідність § 34);

2) крайня необхідність, що виключає або пом'якшує провину (§ 35).

Такий поділ крайньої необхідності на два види був викликаний тим, що її перший вид є обставиною, що виключає відповідальність, а другий (як і впливає з визначення) – обставиною, що виключає або пом'якшує провину. Такий поділ було обумовлено тим, що усвідомлення протиправності є самостійним елементом складу поряд з виною.

В обох випадках крайня необхідність розуміється як такий стан небезпеки для правоохоронюваних благ, який можна запобігти лише за допомогою заподіяння шкоди іншому правоохоронюваному благу. У першому випадку особа вчиняє діяння, що містить ознаки складу злочину. Однак вона діє в умовах правомірної крайньої необхідності, тому протиправність відсутня.